

Critica litterara

Autor(en): **[s.n.]**

Objektyp: **Group**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **91 (1978)**

PDF erstellt am: **30.06.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Critica litterara

Gieri Genatsch e Jürg Jenatsch

Remarcas criticas sur P. M. Carnot, C. F. Meyer e lur herox grischun

da Iso Camartin

Cu ei fa brin, entscheiva la tschuetta da Minerva siu sgol. Cu ils poets ein morts e satrai (ni silmeins fugi dalla publicitad enzauna sut grunda tschelada) entscheivan ils sperts da lur ovras a sereghegiar. Igl ei il mument per igl egl allert e pitgiv che tscharna moviments e figuras. Aschiditg che la glisch dalla publicitad illuminescha persunas ed ovras, resta igl egl pli sensibel tschurventaus. Pér cu il nimbus exteriur ceda alla brentina dall'emblidanza, serefan ils sperts critics: els realiseschan che il temps ei cheu per enconuscher e preservar quei che la historia vul gia metter a bandun.

Critica litterara ei buca scienza objectiva, buca filologia metodica, buca historia exacta. Ella ei inflammada dil regl particular da fastisar e salvar quei mund precar dalla litteratura, aschi suttaposts al sguridin dil temps. Ella sempatscha pauc da risguard exteriur e seturpegia buca da vegnir taxada sco partischonta. Per vegnir tier sia preda drova ella tut ils lests, era quels che carstgauns tievis e temeletgs sprèzzan. Pietad enconuscha ella mo ina: quella per la nuviala litterara. Per schurme-giar quella eis ella prompta da stridar autur e lectur. Ins spetgi pia buca che ella metti flurs sin santeri dils poets sblihi. Per tala veneraziun ha ella ni peda ni dun. Il temps denter stgir e clar, cu la segirtad dil di seretila ed il malruaus crescha, ei cuorts. Ella sto festginar da far raccolta avon che la stgiradetgna laguota tut.

1. Igl individuum exemplaric

Persunas marcantas ord la historia politica e religiusa han adina giu calamita per poets. Nus vivin intimamein cun la perschasiun che igl individuum sviluppu seigi in microcosmos, el qual l'entira crea-

ziun serefectescha. Poets elegian bugen in tal esser singular per representar ina entira epoca, tiara ni naziun. In singul daventa aschia incarnaziun surpersunala da forzas e tendenzas virulentas d'in temps. El ei representant elegiu, exemplaric, tribuna veseivla per forzas spatitschadas che fan cumbat.

En la historia semova bia mo sut cozza. Tschaffar il zuppau e render quel veseivels ei hanau. Sco adherents dalla filosofia digl individuum interessant cartein nus d'exemplificar era las forzas historicas anonimas cun descriver ils cumbats interns d'in singul. Aschia ei il mund litterar pleins da purtaders d'ideas ed ideals, da quels che mettan la sbrenzla els butschins da puorla, da quels che cloman allas arnas. Nos heroxs ein insinuers, planisateurs, organisateurs. Els fan revoluziun, resistan a tirans e sclaveria, scadeinan (era el senn da: liberar dallas cadeinas) las forzas zuppadas. Sche els ein buca gronds en ovras, sche segir en character; els cedan buca alla violenza, lur passivitat ha il flad liung, demai che els vesan el lontan gia il di da liberaziun che glischa.

Oz savein nus che ei drova buca ina persuna ord la veta publica per exemplificar cumbats e letezijs dil carstgaun. Il herox anonim ha entschiet a remplazzar il prominent. Tut ils heroxs da Kafka ein plitost serviturs che signurs. Enstagl representar pussonza, espriman els co il fleivel vegn spossaus e smardigliaus da quella. Ins plaيدا oz era digl anti-herox: il carstgaun senza distincziuns specialas, il carstgaun anonim che ei buca meins in camp da battaglia per las forzas dil temps.

Il roman historic setegn denton vid persunas demagogicas, vid menaders ed intrigants politics e religius. Il cumbat per la pussonza ei il motor zuppau da quei gener. La persuna impurtonta metta la mar en moviment e va il pli savens a frusta en las undas che el caschuna. Persunas dispiteivlas, ambiguas, misteriusas ein ils subjects preferi. Buca da smarvegliar che ina figura aschi controversa sco Gieri Genatsch carmala ed animescha la fantasia poetica.

En sia dissertaziun «Georg Jenatsch in der Literatur» ha Balzer Gartmann rimnau las diversas versiuns poeticas che tractan il Genatsch. Igl ei ina lavur da tempra historica plitost che critica. Ina excepziun fan denton ils capetels sur C. F. Meyer e P. M. Carnot, nua il rapport historic vegn slargiaus entras il giudicat estetic. Aschia san ins leger: «Sowohl an künstlerischer Schönheit und Vollendung als auch an literarischer Wirkung werden alle dichterischen Darstellungen

des rätischen Freiheitshelden von C. F. Meyer's «Jürg Jenatsch» weit übertroffen.» (103) En il capetel «Georg Jenatsch als Konvertit» tracta Gartmann la versiun da Carnot. El scriva: «Sein Roman stellt ein katholisches Bekenntnisbuch im besten Sinne des Wortes dar, aber es ist keine Geschichte des Konvertiten, weil er über der Darstellung der äusseren Vorgänge Wesen und Wandlung des inneren Menschen aufzuzeigen und zu gestalten vergisst. Carnots Jenatsch ist zu oberflächlich, sprunghaft und flüchtig entworfen, um als Wirklichkeit empfunden zu werden.» (127)

Quei ei in giudicat estetic, mo era ina argumentaziun dispiteivla. Ins stuess surtut secunvegnir, tgei che «realitad» manegia. Eis ei la realitad historica ni la realitad fictiva litterara? Ins ha tutta raschun da revegnir inaga a quella cumparegliaziun. Ozildi ei la critica litterara forsa pli differenziada che antruras, aschia che ina cumparegliaziun denter Meyer e Carnot sa vegnir fatga sin ina basa pli fritgeivla che quella dalla pretensiun estetica. Quei seigi empruau cheu.

2. *Historia*

Il poet ei mai historiograf. La «concorrenza» denter Meyer e Carnot sedecida buca en favur da quel che ei pli datier dil detagl historic. Il poet ha libertad d'invenziun, ei buca sclavs dalla realitad. El vegn mai a saver zuppentar siu deficit imaginativ cun prender succuors tier la historia. La historia ei anzi in lagugn prigulus per il poet, surtut per il fleivel. Quel che sescriva al dictat dils documents duei daventar archivari enstagl poet.

Tuttina ei la relaziun enviers la historia buca arbitraria. Ins sa buca inventar sco ei plai, anzi: las invenziuns stattan en strentga dependenza cun la realitad historica e cun la visiun artistica dil poet. Falliu eis ei da crer, ins stoppi mantener igl impurtont ed inventar igl accessori. Forsa che ei dat persunas da pintga impurtonza en la historia, en la litteratura dat ei negin material d'impurtonza mo marginala. Il pli davos detagl sto esser magnetisau dalla visiun poetica. Aschia eis ei buca decisiv, schebein Lucretia Planta hagi assassinau Jenatsch ni sche la cunterforza benigna da siu character seigi stada ina Valentina sco en la historia da Carnot. Las figuras che cumpognan

il herox atras la veta ston denton cuntener ina clav per capir siu agir e siu character. Ellas ein sco vuschs che vegnan ord sia atgna olma stgira. Cheu regia buca la lescha dalla *verdad historica*, mobein quella dalla *verdeivladad psicologica*.

Quel che legia ina raquintaziun poetica sco tractat historic fa entiert alla imaginaziun dil poet e seprivescha da tutta capientscha. Mo buna litteratura sedistingua dalla fravigiada ual entras l'impurtonza dil detagl. Nuot astga esser mo casual. Mintga element sto fierer ina glisch sin il misteri dil singul en damonda. Quei che ei buca carschiu ord quella concepziun integrala resta ornament, culissa artificiala, requisit miert.

Mo la realitad historica ei tuttina la fontauna per il poet, la vivonda, cun la quala el senutrescha. Meyer e Carnot han legiu cun ardiment ils documents historics sur Genatsch che els han saviu anflar. Che lur enconuschientschas dils detagls historics eran e savevan buca esser perfetgas, havein nus lev da constatar cu nus legin oz l'ovra d'Alexander Pfister. Quella para ualti equilibrada. Aschia vesein nus che certs fatgs en la raquintaziun da Carnot stattan pli datier dalla realitad historica che la versiun da Meyer. Mo quei migliurescha buca l'ovra da Carnot. Era sche las famusas brevs, anfladas avon onns a Ruma els archivs dil Vatican (ed aunc adina buca publicadas!) documentschan la historia dalla cunversiun da Genatsch el senn che Carnot ha viu ella (sco ins auda a raschunar cheu e leu), carschenta quei buca la valeta litterara da Carnot. La verdad litterara sesblihescha buca cu il document historic cunterdi ella.

Naturalmein che nus lessan saver dapli sur la persuna stgira dil Jenatsch: tgei che ha menau el tier sias acziuns sanguinusas, tier sia cunversiun dubiusa, tier il tradiment enviers Rohan etc. Mo quei lein nus buca saver sco lecturs da Carnot ni Meyer, ils quals relatan silmeins ton sur sesez e lur temps sco sur il Gieri Genatsch. Nus stuein tener en mira che era il poet legia ed elegia. El fa leu la tscharna, nua sia fantasia sa baghegiar vinavon. Ins sa schizun pretender che ina persuna, la quala seresulta ord il material historic sco cumpleta, clara e senza misteri, ei buca interessanta per il poet. El sedrezza gie surtut sin las damondas che negina documentaziun sa rispunder, seigi quella aunc aschi penibla e perfetga. Nus havein cheu ina antinomia denter il material historic ed il material poetic che Meyer ha formulau inaga en ina brev cun ils plaids: «Ein von Quellen unabhängiges Walten der

dichterischen Phantasie, aber einer dichterischen Phantasie, die im Laufe der Jahre mit dem historischen Stoff sich völlig gesättigt hat.»

3. *Tendenza*

Buca tutta litteratura ei tendenziusa, mo tutta cuntegn silmeins ina tendenza. En la tendenza s'incarneschan las intenziuns digl autur enviers sesez, enviers il lectur ed enviers il mund che el descriva. Tenor la lavur da Gartmann menziunada savessan ins dir che la tendenza da Carnot semanifesteschi en quei che el numna «ein katholisches Bekenntnisbuch im besten Sinne des Wortes». Nua litteratura vegn duvrada mo per auters intents sco agitaziun politica, manipulaziun religiosa, demagogia da consum e. a. v. eis ella tendenziusa. Ella lai al lectur negina opziun da decider. Ella insinuescha, emprova da surmenar, da sorprendar il meini enstagl provocar e far nescher quel el lectur. Mo era litteratura buca tendenziusa ha ina tendenza: ella ei ina offerta. Il scribent suttametta las figuras che el creescha a giudezi, affect e memoria dil lectur. Tala litteratura vul buca surmenar, anzi proponer e declarar. Mo litteratura tendenziusa vul supprimer meinis cuntrarais. Enstagl arver siara ella la capientscha per tut quei che ei auter che l'atgna pretensiun. Ella daventa pamflet e priedi, schizun camond da marschar. Nua litteratura ei prida talmein en survetsch da basegns ideologics, piarda ella siu character litterar.

Mo era vera litteratura ei buca libra da ideologia. Anzi: tutta expressiun verbala ei fermentada d'ideologia, dalla tschocca ni dalla cunscienta. Aschia ei il ver poet segir buca quel che ha negin meini, che zuppa el, che sefui davos meinis empristai, mobein quel che exprima siu meini sco purschida, sco vesta pusseivla, senza pretender exclusividad per quei che el di, ni diffamar auters meinis cun il siu.

Viu da quei pugn da vesta anora han Carnot e Meyer lur tendenza. Tier Carnot legian ins sco preambila:

«Il Gieri Genatsch, remarcabel Grischun,
Ha bia raquintaders en mintga cantun.
Jeu tschentel miu pei sco Genatsch sil medem
Fideivel terratsch:
Descriver jeu less senza fel e flattem
Nies Gieri Genatsch.»

Mo tgei ei per Carnot *nies* Gieri Genatsch? Igl ei in Genatsch per el sez sco scribent, mo era il Genatsch per ses lecturs, il pievel catolic romontsch. Leu nua las largias historicas fan spazi per il dubi, per la speculaziun, intervegn la perschuasiun da Carnot, gie schizun quella da ses lecturs. El cumpilescha las largias ord il mund che el enconuscha e careza. El declara cun plausibilitads fundadas sin perschuasiuns catolicas e popularas. El enconuscha interess e cardientscha da ses lecturs. Creond e cultivond lur mund intern raquenta el la historia dil Gieri Genatsch.

Era Meyer e siu Jenatsch han ina tendenza. Leo Löwenthal ha analisau gia avon biars onns quella tendenza sco «apologia dalla classa burgheisa aulta». Encuretge vegn la figura dominonta per in temps, igl individuum ferm ed unic che metta en moviment tschiel e tiara: «der weltbewegende Mensch.» Meyer ei fascinaus dils umens che fan historia entras lur curascha, lur visiun politica, lur fanatissem profetic. Lur decisiuns van sur tutta responsablada e legalitad ora. La pluralitad ei mo material d'acziun per il singul dominont che furiescha sco in destin ed in misteri profund.

Mo tgei han ins capiu cu ins ha engartau quellas ideologias? Eis ei mo aschi sempel: Carnot scriva per purs e prers e Meyer per signurs e patriciers? Carnot fa litteratura populara che tut sa leger, mo cun avantatg special era lecturs senza pli bia scolaziun, ferton che Meyer scriva surtut per ina gruppa scolada e lur basegns ideologics, viu historicamein per il patriciat protestant svizzer? Eis ei propi aschi sempel?

Gie e na. Ins astga segir buca reducir litteratura sin igl effect che ella po haver. Mo senza dubi ein ils adressats inscrets minuziusamein en las ovras da Carnot e Meyer. Ins astga pia buca far cumparegliazions esteticas senza tener en egl la funcziun che la litteratura ha. Las normas esteticas dils lecturs sursilvans ein autras che quellas dil patriciat turitges. Falliu fuss ei da pretender che las davosas seigien las sulettas admissiblas. Ins fa era entiert al poet cun buca differenziar denter las diversas *fuormas da diever* che litteratura sa haver. La scienza litterara sinteressava surtut per las ovras dils stans scolai, derivontas dalla litteratura classica. Las normas eran leu autras che tier in pievel muntagnard senza tradiziun classica d'in lungatg dominont. Ozildi ein ins pli precauts. Ins sepertgira da giudicats estetics senza tener en egl la funcziun dalla litteratura.

Mo igl ei naturalmein buca fatg cun constatar che Carnot scrivi ina litteratura populara ferton che Meyer sedrezzi alla classa burghesa scolada. Ins vul saver cun raschun pli precisamein, en tgei graus che ina litteratura sedistingua dall'otra. Nua ein ils dus auturs cumparabels, nua ein els differents? Tgei ei in Gieri Genatsch per il pievel romontsch catolic dils onns 1929 e tgei in Jürg Jenatsch pils stans scolai dalla Svizzra ed Europa igl onn 1876? Aschia ston ins tschentar la damonda. Ella fa buca categoricamein ord Carnot in poet minor ed ord Meyer in da renum mundial.

4. Poetica

Cheu ei segir buca il liug per ina analisa detagliada dallas duas obras voluminusas. Nus lein serestenscher sin enzaconts aspects decisivs.

a) Carnot

Con intimamein che Carnot enconuscha ses lecturs muossa l'entschatta da sia «Historia dil Gieri Genatsch». En la biala scena sin il santeri da S. Martin a Glion tila el gia tut ils registers che intoneschan la musica preferida per ureglias sursilvanas; gie, gia avon che pievel e signurs serendan a Glion per far cumin, surpren la vusch dil raquintader las preoccupaziuns popularas: «Co in pievel semida! Pli baul gliud da buna fei e da nundisturbada cardientscha, tut ei ussa midau. Giavels cun muneidas jastras ein passai memia savens tras vitgs e valadas, era tier purs e pasturs. Tup puranchel, quei che ti pagavas tochen ussa cun nuorsas ed anseuls, pos ti ussa pagar cun zechins da Vaniescha e dublons da Spagna. Bein han ils gronds, ils Plantas, ils Salis ed auters, quels che han lur noda da famiglia sur la gronda portacasa e favialas d'argien sin lur calzers, quels han priu ils mantuns gronds dils smaledi daners jasters.» Cun paucs plaid sescriva Carnot el cor dils lecturs. Cheu anflan els tut las opposiziuns maneivlas, cun las qualas els categoriseschan il mund: la differenza denter il bien temps vegl ed in malruasseivel present, l'opposiziun denter indigen ed jester, la distanza denter pur e signur. Ei suonda sil fletg aunc autras: quella denter prers e predicants, denter pussents e paupers, denter

amitgs dil pievel e vendiders dil pievel. Ei gartegia oreifer a Carnot da mussar co las naziuns grondas sepatengheschan per «ina tiara dira, greppusa, stretga, spinusa, cun siu pauper viver». Ei gartegia era da demonstrar che ils indigens ston, malgrad lur differenzas religiusas internas, seunir per liberar la tiara d'interess e speculaziun jastra. Il maletg dil temps historic ei denton tenius en la colur preferida dil lectur, per il qual Carnot scriva. Genatsch sepresenta sco suprem denfensur d'independenza territoriala che vul spurlar tut ils jasters cun lur ligias ord tiara grischuna. Dasperas sefan aunc ils auters basegns udir: quel da «mantener nossa Cadi ella sontga cardientscha»; era il laud per la viarva romontscha astga buca muncar: las canzuns da Stiafen Gabriel seigien pli vigurusas che quellas da Luther ed igl Ave Maria dils pasturs sursilvans s'audi denter la pli biala poesia.

Tematicamein porta pia la historia da Gieri Genatsch dalla biala entschatta la noda-casa sursilvana. Quei semuossa atras-atras, surtut era en l'elecziun dils loghens e dallas persunas. Savens ein casas pervendas catolicas e reformadas «il liug d'acziun», a Glion, a Bergugn, a Sondrio, a Cuera, a Mustér, a Rapperswil e. a. v. Carnot enconuscha oreifer il «lungatg dil rom», duvraus en tals ambients. Las persunas secundaras (fictivas) fan tuttas part dil repertori popular: il pastur da Marmels, igl ustier da Razén, il cantadur e sunadur da Val Malenco, il carnifex misericurdeivel da Tusaun, il frar caputschin plein marveglias, e. a. v. Mo era las persunas historicas ein risguardadas tenor basegns populars: aschia svaneschan Richelieu e Rohan, Fortunat Sprecher ed ils Plantas — pia ils signurs e diplomats — davos las forzas popularas dil temps: Jenatsch, Stiafen Gabriel e Nicola Rusca. Co igl interess da Carnot sesfreida il mument che el banduna l'atmosfera locala muossan las scenas a Paris ed a Vaniescha: igl ei sco sche la fantasia fuss schirada en tals loghens. A Paris sefui Carnot tier Vinzenz da Paul che vul gudignar il cardinal diplomat per ils paupers dallas galeras. A Vaniescha ein las scartiras da Ciril d'Alexandria il refugi. Buca intrigas diplomaticas, dispetas denter las famiglias noblas, alianzas e dietas politicas interesseschan Carnot: el serestrenscha sin lur rimbumb el meini dil pievel e ses menaders palpabels. La politica europea, malgrad che ella sescarpa per Grischun e Valtellina, resta mo culissa exteriura, ferton che las «ovras indigenas» sco cumin a Glion, dertgira a Tusaun, mazzament a Rietberg ed a Cuera anflan resun concret.

Ideologicamein ei segir la cunversiun da Genatsch il motor dil raquent da Carnot. Mo ins sa buca definir l'ideologia entras quei fatg: ella sederasa sur l'entira historia. Igl ei la perschuasiun, che la divina providientscha meini era persunas furibundas e dubiusas la finala sin bunas vias. Genatsch vegn caracterisau sco forza memia gronda per las stretgas vals grischunas, mo per las intenziuns dil tschiel ein sias ovras ual grondas avunda. Carnot scriva surtut la historia d'in fegl perdu che anfla — era quei tenor strentga ductrina catolica — entras intercessiun ed exempel da carstgauns sogns la via al salit. Ils intermediaturs ein igl arciprè Rusca, las scartiras da Ciril d'Alexandria e surtut la Valentina, quella giuvna valtelinesa che ei concepida sco igl aunghel pertgirader d'ina olma en turmegl.

Quella cunterforza feminina en la veta da Genatsch ei segir la pli problematica invenziun da Carnot (quei buca meins che Lucrezia Planta sco amur da Jenatsch tier Meyer!). Che Carnot hagi viu quella figura sco simbolisaziun dalla Valtellina sut domini grischun han ins adina pretendiu. Mo ina tala identificaziun ei memia evidenta e directa per saver esser simbol, schizun per la poetologia populara. Pli engravionts ei il fatg che la figura da Valentina funcziunescha sco producenta da sentimentalitad. Fertion che Carnot ei directs, concrets, reals, spirtus e detscharts nua el lai far cusseida ils umens, daventa el sentimentals, dultschins, schematics e fleivels nua Valentina cumpara. Quei che quella persuna idealisada e stilisada relata, semida buca mo savens da discuors en oraziun, igl ei era plein flosclas e «raischa verbala»: «piarder *aschi* baul ina *aschi* buna mumma» ei in exempel denter biars per il lungatg emfatic e surcargau da suspirs. Valentina ei pli biala, pli prusa, pli perderta, e naturalmein pli casta che las autras femnas. Cun Rusca ensemen eis ella sco carschida ord il cudisch da devoziuns popularas: «Suffrir vala dapli che viver.» «Pudess jeu suffrir per nossa cardientscha, fuss jeu beaus!» «Nus mein tier la mumma dolorosa, la consoladra dils contristai.» En tals muments daventa litteratura scantschala, il lectur vegn indoctrinaus, ni sco ins di quei il bia: el gauda entruidament religius entras litteratura edificonta. Las parts dedicadas a Valentina ein era il pli lunsch dalla ver-deivladad psicologica che Carnot mantegn aschi cun quitaun en auters loghens. Sper la vitalitad e forza malruasseivla dil Genatsch ei Valentina mo in'umbriva faulsa. Mo era cheu sespleiga naturalmein la ideologia carnotiana: la femna ei in esser sublimau che diregia las

passiuns e pissiuns virilas en direcziun lubida, numnadamein enviars penetienza, perdun, mortificaziun. Empau memia bia lingias drova Carnot per purificar Genatsch dils suspects d'amurs illegitimas. La morala dultschina setacca vid las pli fermas figuras da Carnot: aschia sto era Genatsch star neu sco bien bab da famiglia egl idil da Tavau, nua el raquenta historiettas a ses affons e declara la muntada dils Pompalus.

Finalmein ein era las *particularitads formalas da poetisaziun* tier Carnot adattadas a basegns populars: en emprema lingia ston ins constatar ina abundonza sorprendenta da cumparegliazziuns directas: vender las ligias sco da vender vaccas; malidis sco anugls; affons han vuschs sco trumbettas d'argien; ina damonda che vegn buca madira sco la salin; plaids dattan giun plaun sco utschals miez ventschi e. a. v. Ils maletgs ein concrets, pri ord la veta quotidiana, surtut ord il mund dils purs. Carnot fa sez sco il delegat venezian «che pren las seme-glias ord la patria dils uors» per far capir ils Grischuns sias intenziuns. Sper la plasticidad dil lungatg entras quels exempels concrets (ed entgins auters mieds retorics derasai) ha Carnot duas fontaunas per siu lungatg poetic: la tradiziun religiosa e la tradiziun classica greca-latina. Ins anfla in Salomon da Sumvitg, in Stiafen Gabriel che sepusa encunter il mir baselgia sco sche el stuess tener agradsì la baselgia — sco antruras S. Francestg. Il profet Nathan vegn numnaus, Roboam, lu igl aunghel che meina Lot ord la tiara peccaminusa da Sodoma; psalms e himnis vegnan citai. Dasperas ein poets classics representai, quels ch'ins legia el gimnasi humanistic, sco Ovid e Cicero; ins anfla figuras mitologicas grecas e figuras politicas romanas, proverbis, dicziuns e versets ord ils arcuns dalla cultura benedictina. Ins astga sedumandar, schebein in tal proceder seigi tipics per litteratura populara. Mo ual il *diever* che Carnot fa cun siu material poetic corrispunda exactamein alla metoda da poetisaziun populara. Carnot declara mintga exempel, mintga citat, mintga figura. El presuppona negina educaziun gimnasiala, denton intermediéscha el quella a sia clientela buca scolada. Igl ei negin dubi che Carnot fa quei cun tut aparti inschign e cun ina eloquenza fetg simpatica. Las translaziuns dils versets latins ein savens aschi gestas sco mo in ver poet sa esser gests, per exempel sche el translatescha «procul odio et gratia» cun «senza fel e flattem»; ni sche Gieri Saluz di a Stiafen Gabriel «Ne

quid nimis, carissime confrater, buca dar cul marti grond sin mintga guila e guota.» San ins dir quei meglier?

Era la moda da raquintar, d'empunir las scenas e filar vinavon il raquent corrispunda a models sempels e populars. Pauca attenziun dat Carnot alla perspectiva dil raquintader. El nezegia neginas tecnicas narrativas pli cumplicadas, demai che el vul schar suandar il lectur senza caschunar a quel disturbis d'orientaziun. Tut ei raschunau en moda directa, aviarta. Il lectur sa localisar senza breigia tgi che plaida e cun tgei intenziun. El fa buca fedà sche il raquent va empau hist e host puncto liug da referiment. Igl impurtont ei gie per el, che la historia dil Genatsch va vinavon consequentamein e cun empau tensiun. El sescarpetscha buca vid il fatg che il meini persunal da Carnot interferescha e sebratta libramein cun quel da sias figuras, pli tenor basegns ideologic che tenor consequenza psicologica. Cun Carnot vegn el ad esser cuntents che la historia dil Gieri Grenatsch pren ina buna fin.

Mo ins astga buca pretender che ils mieds da poetisaziun da Carnot seigien simplistics. Era sche els ein restrenschi, demai che els ein adattai allas habilitads da lectura d'in lectur buca scolau, sensibiliseschan els tuttina il lectur per valurs poeticas multifaras. Sche il delegat Padavino, — per ils purs sursilvans il Pagavin — ascenda la buora da cumin «sco da far in segl a Vaniescha ord la barchetta sin sulom solid» sche transferescha Carnot finamein ina geografia e cultura jastra en las enconuschientschas da ses lecturs. Giugs da plaids sco «vox populi-fox populi» ni dictums sco «spada encunter plema» gezzan sensiblamein ureglia e lieunga als lecturs sursilvans. Era dil pugn da vesta poetic anora pretenda e defenda Carnot per ses lecturs lur dretgs e lur part: «Sch'ils signurs maglian la carn dil giavel, sche lein nus, paupers puranchels, buca pli ditg secuntentar mo cun sias cornas.» Cun mieds restrinschi gartegia ei a Carnot d'enrihir grondamein l'expressiun e plasticidad poetica d'in lungatg minur. «Giavelen, nies lungatg romontsch tuna bein!» di el enzanua. Quei ei buca il davos era il meret da Carnot che embellescha quei lungatg cun ina poesia che tucca e taglia beinsavens viaden en las giugadiras schiradas d'in lungatg ch'ei restrenschi, demai che ins fa mo in diever limitau dad el. Igl appell animont che sefa udir ord las lingias da Carnot ei en perfetga concordanza cun l'ureglia d'in lectur che ei stgis da tedlar. Segir, igl ei ina lectura, en la quala ins sa buca ir a piarder.

Ella provochescha negins dubis. Ella ha plaid e confiart abundant per carstgauns mudests e seremess en lur sort. Mo igl ei era — e quei ei buca enzatgei mo accessori — ina lectura che augmenta il plascher vid l'expressiun poetica naturala.

b) Meyer

Tut in auter clima suffla ord l'ovra da Meyer, in clima pli urban e cosmopolit, pli recent e controvers. Gia las empremas paginas indicheschan la tempru individualistica: il plidar dallas persunas ei caracterisau e stilisau, la perspectiva ei consequenta. Tut ei construïu fetg strentgamein. Scadina part ha sia unitad da vesta: L'emprema ei concipida sco viadi dil scarvon Waser atras il Grischun e la Valtellina ed anavos a Turitg, la secunda ei localisada egl ambient intrigant e malmanivel da Vaniescha, nua la fascinonta Lucrezia Planta semova sco in misteri atras laguna e palasts. La davosa ei centrada enturn la persuna dil «bien duca» Rohan ed ensiara il cumbat denter cunscienza persunala ed acziun politica. Gia externamein encorschan ins igl architect narrativ all'ovra.

Ei vegn palesau la medema historia, mo tuttina eis ella differenta sco il di dalla notg. Buca il pievel e sia libertad pretendida stat cheu el center, mobein ferm characters individuals e lur radius d'acziun persunala. Las persunas principalas Jenatsch, Rohan, Lucrezia, Wertmüller, v. Sprecher, Grimaldi e Serbelloni ein antagonists da character e d'intenziun. Il drama sesbulgia ual en las differentas manieras da lur cunfruntaziun. Mo era la «vusch dil pievel» maunca buca: mo ella ei individualisada en characters singuls sco il caputschin Pancrazi ni igl ustier e tschalerer Fausch. La *tematica* dallas turbulenzas historicas el Grischun ed en las tiaras vischinontas ei individualisada e reflectada en lungatg, patratg ed acziun dils differentes exponents individuals. La sorpresa ei, che la politica e las intrigas diplomaticas e militaras ein presentas aschi fermamein ual entras il sguard individualistic che zeivra intenziuns e realitad. En cuntradicziun cun Carnot havein nus cheu buca in raquintader tutsavieivel ed empalont che drova las diversas persunas per la medema nuvia. Anzi, Meyer ei polifons, cun biaras vuschs, che cunderdian e curregian ina l'otra. Ei dat buca in meini sulet sur fatgs e schabetgs, mobein quels vegnan scarpli da diversas persunas: il pedant, mo fin observatur Waser; il sensibel,

curaschus e confidont Rohan; igl energetic, spirtus e critic Wertmüller; igl intrigant Grimaldi; il supiervi Serbelloni; la passiuada Lucrezia; il fanatic Jenatsch. Il pli grond avantatg che Meyer gudogna cun sia tecnica da raquent ei la dimensiun dil misteri, la quala el sa scaffir aschia entuorn mintga persuna. Quei che muenta Jenatsch en sia fervur surdimensiunala per la patria ei buca sco tier Carnot ina motivaziun zuppada d'encurir ruaus e salvament en la reconciliaziun cun pievel e Diu, mobein forzas opponidas: il regl per pussonza, l'amur, il levsenn, il temperament da saung cauld, la passiuon da semetter encunter a tuts, era a ses pli gronds amitgs. Ei dat negina explicaziun definitiva per quei character furibund che va sur baras: el resta in misteri per tuts, per sesez, per ses cuntrahents, per Meyer, per ils lecturs.

Cheu schai era il *coc ideologic* da Meyer: scaffir ina persuna cun ina vitalitad surdimensiunala che surpassa tuttas restricziuns da civilisaziun e morala per realisar siu ideal. Igl ei denton totalmein ridicul da vuler pretender da cheu anora, Meyer seigi in promulgatur da violenza, dil carstgaun brutal e ferm (sco ils Nazis han vuliu leger el). La persuna da Jenatsch vegn discreditada en manieras multifaras: quels che vegnan en contact cun el sedistanzieschan beinspert puspei da sia persuna, ni van a frusta. Fascinai da sia voluntad nunrumpeivla survesan ei buca igl element antihuman e destructiv che furia en quei herox. E Waser speculescha cun dubis, schebein ei seigi forsa in cletg per umens undreivels dalla veta publica che ei detti tals carstgauns senza lescha, egl per mesira e risguard, che adempleschien il necessari che negin savessi exequir senza sefar culpeivels. Sco Meyer sez ein tuttas persunas principalas fascinadas e tementadas dalla forza vulcanica che sesviluppescha ord igl intern da Jenatsch. Ual quella fascinaziun e tema ei elaborada e fragmentada atras ils differents characters che vivan entuorn Jenatsch.

Carnot ha reagau cun ina «versiun catolica» dalla historia da Jenatsch sin ina versiun che pareva ad el probabel meins protestanta che areligiusa. Che la cunversiun da Jenatsch seigi mo «la midada d'ina ghegna encunter in'otra ghegna» stueva stridar il teolog. Mo era cheu sbaglian ins cun pretender, Meyer seigi sefutraus dalla dimensiun religiosa. Ensemen cun il tradiment enviers Rohan ei la cunversiun ual il fatg decisiv per demonstrar con enguorda «l'amur per la patria» da Jenatsch ei daventada. Aschia ein cunversiun sco

tradiment buca elements polemics — era buca l'invenziun da far ord Lucrezia Planta la flomma erotica da Jenatsch — mobein augmentan ual la dimensiun dil misteri. Jenatsch, cunscients tgei demuni che ca-tscha el, surstat sur sias atgnas acziuns.

«Per tgei prezi e cun tgei strubigems da miu esser» hagi el liberau il Grischun da tiaras jastras! Per siu fanatistem patriotic unfrescha el sia amur passionada, banduna il cumbat religius, tradescha siu intim amitg e benefactor. Cheu schai la damonda che irritescha Meyer: co sa in carstgaun ir aschi lunsch? Tgei stauscha el viaden en talas aventuras senza mesira e schanetg? Cargai cun quei misteri van tuttas persunas da Meyer atras siu raquent.

Perquei ei la fascinaziun per las forzas d'in singul era la clav per las autras persunas: surtut per Lucrezia, Rohan e Wertmüller. Igl ei in mund immens reh che sespleiga avon ils egls dil lectur: el sez vegn cumpigliaus dallas tensiuns diversas che ligian las acziuns ina cun l'autra: la nunpalpabla atmosfera da Venezia, las forzas supprimidas e brutalas en Valtellina, il regl materialistic dallas noblas famiglias grischunas. Riedberg ei in liug, nua violenza, luschezia e nobla indignaziun semischeidan. L'olma da Lucrezia ei en cumbat permanent denter giustia e cumpassiun, denter vendetga ed amur sfrenada. Igl entir ambient e mund dil 17avel tschentaner para d'esser characterisau da forzas antagonistas. Mo davos las passions ed ils regls glischa tuttina in respect ed ina toleranza remarcabla per la forza digl adversari. A Meyer reussescha ei da participar il lectur dapertut als cumbats interns da sias persunas. Aschia ei era il lectur buca quel che sa far dertgira sur malfatg ed entiert, sur las forzas ord cadeina ed ils regls enguords che muentan ils carstgauns sco essers selvadis atras la historia. Era il lectur sesnuescha avon las convulsiuns da quei temps burasclus.

Sur la rihezia tematica e la diversificaziun ideologica fuss per sesez da dir aunc bia. Mo forsa aunc dapli sur ils *mieds da poetisaziun*, che Meyer utilisescha. Era cheu stuein nus serestrenscher sin enzaconts indezis. Ual cheu savess ina analisa detagliada differenziar clar e bein denter il «cod poetic restrenschiu» da Carnot ed il «cod poetic elaborau» da Meyer. Sper la tecnica polifona da raquintar e la strentga construcziun formala da l'ovra, gia menziunadas cuortamein, ei surtut la metoda da simbolisaziun da Meyer admirabla. Bein anflein nus cheu e leu era il «simile» ed exempel sco tier Carnot, era

allusiuns doctas dalla tradiziun humanistica, mo quellas ein secundaras en cumparegl cun la tecnica d'utilisar simbols realistics. Ils maletgs vegnan cheu buca empuni en libra associaziun, mobein neschan directamein ord il raquent. Enstagl igl exempel domineschan la metafra e la metonimia: il tschess spagnol che gira sur la tiara ed ei pinaus per l'attacca; igl aunghel ed apostel venezian che fan ord la distanza la pareta da tschittas seplaccadas. Ils maletgs neschan ord la situaziun, ein buca introduci d'anoviars. Il simbol ei savens tschelaus, mo dapertut presents: en igl utschi che beiba naivamein l'aua clara dils cuolms sil pass dil Gelgia: ual aschi innocents s'avischina era Waser als fatgs grischuns, senza che quei vegni menziunau e verbalisau. Il tgiern da puorla che Waser porta al revoluzziunari Blasius Alexander en Valtellina, il cavagl, al qual Jenatsch dat las sporas che el sespuenta, il stilet che Robustelli fora atras il paun sco sche el metess in tgau sin la fuortga: quei ei mo enzaconts paucs exempels per tschiens detagls el raquent che han tuts en emprema lingia lur muntada reala el context raquintau, mo ein era tuts enrihi cun ina significaziun zuppada, simbolica, che fa ord il raquent in miraculus sistem da correspondenzas e signals tschelai. Ual quella dimensiun simbolica, quei secund nivel da significaziun, maunca quasi totalmein alla historia da Carnot. E quei ei tgunsch capeivel, demai che Carnot vul exprimer per ses lecturs tut directamein, stuschar els quasi cul nas sin ils maletgs. Carnot intervegn continuadamein en la stabilisaziun da senn e muntada, ferton che Meyer seretila davos ils simbols e lai il spazi necessari alla fantasia dil lectur per lignar quei che sezuppa davos ils fatgs.

Negliu semuossa quella differenza pli eclatantamein che en l'utilisaziun dalla natira sco reflex dallas acziuns raquintadas. Tier Carnot croda il raquent egl idil cu el recuora tier il vent, tier plievgia, tier il tramunt. Il vent fa termagls cun ils cavegls da Valentina, e tier quei stat ei. Stiafen Gabriel va cun aua els egls o «el migeivel sulegl dalla sera» cu el endriescha la cunversiun da Genatsch. Cun igl idil sentimental ei il maletg finius e la fantasia licenciada. Tut auter tier Meyer. Scadin referiment alla natira ei da senn dubel. En la natira ei il carstgaun suttamess a forzas che el controllescha buc, e ual cheutras ei la natira era signal profetic da quei che sefuorma en siu intern: las striaunas ein ina teila da saung; il cuolm grischun, nua Lucrezia e Jenatsch sembratschan, ei il desiart che regia en lur intern. Ei drova

segir buca ulteriurs exempels per documentar co Meyer scaffescha systematicamein la muntada simbolica che ei il ver misteri da siu text. Fertion che Carnot fa tut il pusseivel per render siu Jenatsch sempels, capeivels e privaus d'ambiguitads, sedifferenziescha e secumplichescha il Jenatsch da Meyer entras mintga lectura.

Igl ei pia dus munds differents che ein schaffi entuorn la persuna ed il temps da G(J)enatsch. Falliu fuss ei da metter sin stadera in sper l'auter. Els han auters intents ed ein gia per quei fundamentalmein incommensurabels. Il lectur sto esser cuntents che el sa far enconuschientscha cun omisdu, fastisar las differenzas e trer sias consequenzas. Ils sperts malrusseivels, ils parents da Jenatsch pia, vegnan a metter d'in maun cul temps il herox da Carnot e sefatschentar vinavon cun quel da Meyer. En ina brev ad in amitg ha Meyer cussegliau, ins dueigi far quei sin quest mund. Pertgei sin l'auter hagien ins paucas letgas d'anflar quei «brigand» en in liug undreivel!

Zusammenfassung

Die zwei dichterischen Fassungen des Jenatsch-Stoffes von P. M. Carnot und C. F. Meyer werden einander gegenübergestellt: nicht um einen Qualitätsvergleich durchzuführen, sondern um thematische Auswahl, ideologische Zielrichtung und poetologische Verfahrensweisen zu differenzieren im Blick auf die Adressaten der beiden Werke. Dabei werden charakteristische Merkmale der Volksliteratur von jenen abgegrenzt, die eine Literatur «für gebildete Stände» kennzeichnen. Die These, dass die angezielten Leser die Literatur auf ihrer inhaltlichen *und* formalen Ebene wesentlich mitprägen, ist der Leitgedanke dieses Aufsatzes.